

PROIZVODNJA IDEOLOGIJE

Iako se knjiga *Proizvodnja ideologije* doimlje prije svega kao autorovo vlastito iskušavanje u promišljanju ideologije kojom se Ivo Paić posebice bavio posljednjih godina (usp. *Mišljenje-djelovanje*), ona je začudan teorijski izazov za novo i ponovno problematiziranje ideologije.*

Novost djela, osigurana strogo znanstvenom, metodički sustavnom izvedbom naviještenog predmeta, izvire već iz načelnog upita o metodologijskom pristupu istraživanju ideologije. On je naglašen kao drukčiji, posve suprotni smjer jer pitanje ne situira niti objašnjava unutar sfera ideologijskog — predjela znanih kao zbiljsko očitovanje i manifestaciju ideologije, već ga istražuje i izvodi iz sfere pred-oblikovanog, dakle konteksta pretpostavki koje tek omogućuju izvorište ideologije i svaki razgovor o ideologiji. Nakana mu jest da rasvijetli »ideologijsko onesposobljavanje svijesti prije njezina oposebljenja u momentima i regijama proizvodnje života, prije njezina institucionaliziranja u teoretskim tvorevinama znanosti«. (iz Predgovora)

Imajući u vidu prije svega Marxovo razmatranje ideologije, preciznije — njegovu metodičku poziciju iskazanu kao kritiku proizvodnje i prakse ideologije, autor je ponovno u nas »otkrio« ideologiju kao bitno pitanje. Usudila bih se upravo upotrijebiti ovu for-

* Ivo Paić, *Proizvodnja ideologije*, Prosveta, Beograd 1984.

mulaciju jer, nakon mnogih priloga i burnih filozofskih rasprava o ideologiji, te o odnosu ideologije i znanosti koje su se vodile u obzoru pedesetih i šezdesetih godina, kao da »teorijski zaborav« ideologije postaje već duže vrijeme prešutna oznaka filozofijske klime, »namjerna« neupitnost.

Otuda su prezentni filozofski uvidi u bit ideologijskog — šansa za produktivan razgovor.

Autor je pokušao sabrati i istodobno nadići parcijalne ili već znane pristupe u znanstvenom istraživanju ideologije, svjesnom odlukom da se distancira od svake shematizirane re-konstrukcije Marxovih stajališta o ideologiji i da aporiju marksizma: ideologija ili znanost, preobrati u pitanje ideologijskog reza ozbiljujućeg marksizma što dobiva znanstvenu obrazloživost u posljednjem poglavlju knjige: Ideologija i praksa ideologije (Nacrt jedne ideosfere). Isto tako, on se opire svojoj ideji o ma kakvoj teoriji o ideologiji (-ama) kao zasebnim područjima nadgradnje; za njega ne samo što je ideologija nesvodiva na oblik ili sloj svijesti u simplifističkoj shemi baza-nadgradnja, već se smisao njena pojma uspostavlja tek u konkretnom kontekstu, u djelatno-epohalnom proizvodnom sklopu. Stoga, kad autor u više navrata u knjizi koristi definiciju ideologije kao onesposobljene svijesti on ju nikad ne promišlja izdvojeno, dakle kao svijest, zapalost svijesti, otuđenu svijest i sl., već jedino unutar cjeline sklopa.

Za autora je ideologija »onesposobljena svijest« i u tom smislu jedna od bitnih prepreka samosvijesti čovjeka kao bića, a problemski sklop unutar kojeg je moguće misliti i razaznati bit ideologijskog: proizvodnja ideologije, ideologija i praksa ideologije. Drugim riječima, problemski sklop u cjelini jest konstitucijski i metodički preduvjet za znanstveno istraživanje ideologije.

U konkretnom istraživačkom postupku autor razmiče granice problemskog sklopa u logički konzekventnom slijedu, razlaže svoju misao sustavno ma koliko mu do same sustavnosti i reda nije stalo, objašnjavajući pritom vlastitu metodičku poziciju, metodičke premise i dosege takva postupka.

U »Uvodnim razmatranjima«, u znaku načelne tvrdnje da onesposobljavanje svijesti jest i proizvodnja ideologije, autor je analizirao proces onesposobljavanja svijesti u predjelu predoblikovanog razabirući: 1) latentnost i uspostavu reza u odnosu subjektivnosti i subjektiviteta i općeg, objektnog-izvanjskog; 2) nemoć »pučke svijesti« spram mogućnosti samosvijesti kao bitno povijesne svijesti; 3) zapreku vezanu uz bit čovjeka jer »... nastajući čovjek kao biće ne zahvaća čovjeka (»pučku svijest« i »očevidnosti praktičkog života«) prema pojmu čovjeka kao bića (niti prema pojmu kretanja) nego prema zbiljskoj povijesnoj otpornosti toga što se kreće — nužnog oblika ljudskog rada koji opisuje svoj krug krugova«. (str. 28)

Konstitucijsko okružje i mjesto odakle ideologija crpi svoj legitimitet jest povijest kao proizvodnja života i nadovezivanje na povijesno; otuda ta neumitna sveza između epohalne proizvodne snage i procesa onesposobljavanja svijesti.

Uzimajući ozbiljno u obzir Marxov pristup povijesti i stajalište socijalizma-komunizma koje tek omogućava kritiku proizvodnje i prakse ideologije, autor je u nadahnutom uzletu postavio svu upitnost ideologije čime je odredio i slijed svojeg daljnjeg izlaganja.

Umjesto studioznog prikaza dijapazona različitih teorijskih stajališta o ideologiji, Paic poseže za problematiziranjem jedne dominirajuće, svima njima supripadne tendencije: da ideologiju pokušaju izdvojiti iz sfere materijalne djelatnosti, objašnjavajući je kao refleks, odraz ili izraz određenog materijalnog — proizvodnog života. Budući da se ne razmatra u izvoru, ideologija postaje apovijesna i izvanpovijesna kategorija što protuslovi Marxovom razumijevanju ideologije kao jedne strane povijesti. Pritom se ističe obmana jedne, naročito u svjetskom marksizmu hranjene iluzije o nuždi »znanstvene ideologije« radničke klase koja njoj kao osamostaljena svijest objašnjava bit daljnjeg života. Lucidne su date autorove opaske koje u daljnjem izvođenju demistificiraju znanstvenu moć svake pa i tzv. znanstvene ideologije. Ukazujući na apsurdnost takve sintagme, on ju obznanjuje konstatacijom da osamostaljeni pojam »interes radničke

klase« kao izvedeni lik njene »znanstvene ideologije« nipošto ne može biti mjerodavna pozicija zbiljskog interesa konkretno opstojeće radničke klase; »znanstvena ideologija' ne izvodi pojam interesa iz klase, nego klasu primjerava jedanput ustanovljenu pojmu interesa klase.« (str. 46)

Problem ideologije se oglašava prije svega kao pitanje mjesta ideologije što u Marxovom djelu i obzirom na njega upućuje na zbiljski proces života. Svijest je, po Marxu, na što se autor često priziva, uvijek svijesni bitak. Upravo stoga što nije ništa izvanjsko već tek unutar procesa djelatnog — procesa života kao rada, njen izvor i uzrok postavljeni su samim radom, podjelom i rastavljenošću rada.

Potkrepljujući Marxovu tezu o ideologiji kao posljedici podjele rada, autor više inzistira na njihovoj neodvojivosti, ukazujući na prvotnost odjelovljenja ideologije u radu (njegovoj diobi) nego postavljenosti diobe rada u ideologiji. Dakle, ne zbiva se nikakav naknadni prijelom u svijesti zbog čega se ideologija simbolički objelodanjuje kao *camera obscura* (u kojoj je bitak izvrnut naglavce), već ona to jest po podjeli rada kao svojem uzroku. U procesu rada, na što upućuju izričiti Marxovi stavovi o ideologiji, zbiva se proizvodnja ideologije kao proces onesposobljavanja svijesti.

Posebno poglavlje, koje u cjelini mišljenja o ideologiji ima ponajprije ulogu obrazlaganja i objašnjenja prijepornih mjesta Marxovih i Engelsovih tekstova kao predložka za drukčije razumijevanje razlike i protuslovlja kad je riječ o ideologiji, nosi naslov: Bit i granice Engelsova pojašnjenja »formalne strane« izvođenja ideologijskih predodžaba. U čemu je ta uvijek upitna misterija i paradoks njihova razlikovanja, nedoumice oko ideologije? Autor bjelodano pokazuje Engelsovo razlikovanje od Marxova shvaćanja ideologije. On upućuje na slikovite primjere Engelsovih uvida o ideologiji, posebice u djelu *Ludvig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*, na osnovi kojih je moguće rekonstruirati Engelsovo polazište o ideologiji kao osamostaljenom području u odnosu na proizvodnju života (mišljenje naspram bitka). Ideologija je u Engelsa označena prije svega kao lažna svijest, kao

predstava, kao pričin, a područje ideologije kao proces lažne svijesti, kao mjesto obitavanja pravnih, političkih i drugih predodžbi. On previđa moment njena nastajanja; stoga je uzrok nešto posve neideologijsko, izvanjsko, objektno — dato u tzv. ekonomijskim postulatima života. Obrazloživost četiriju Engelsovih kompleksa stavova o ideologiji kao sferi svijesti: »područje ideologije«, stvaranje ideologijskih predstava«, »historijski ideolog« i »sfera ideologije« — moguća je, po autoru, jedino iz redukcionističkog i pojednostavljenog razumijevanja opreke baze i nadgradnje. Na djelu je spoznajnoteorijski čin u Engelsovom shvaćanju naznačen kao teorija odraza. Čini se da je u tomu odgonetka tog razlikovanja: za Engelsa je, za razliku od Marxa, teorija odraza okosnica, a njoj se upravo razdvojenost materijalnog života svedenog na razdvojenost prirode od svijesti kao samopredstavljanja istog, nadaje kao nužni preduvjet. No slijedom autorovih daljnjih izvedbi, različita stajališta o ideologiji razaznaju se kao pronositelji stanovitih razlikovanja povijesnih pristupa (primjerice, kategorijskih sustava — poimanja prirode i društva, proizvodnog života i mišljenja, dijalektičkog kretanja i dr.).

Čak i kad bi se prezentne usporedbe Marxovih i Engelsovih stajališta činile nedjelotvornima, one su neophodne radi poniranja u Marxovo djelo. Ustvrdivši da je Engels svođenjem povijesnog na apovijesno spoznajno-teorijsko uporište otežao i dospijevanje ka biti Marxova shvaćanja, Paić priređuje sustavno-analitički okvir za artikulaciju govora o ideologiji u Marxovom smislu. Uzimajući kao predložak analize Marxove uvide u zbilju »moderne nacionalne ekonomije« i kapitalističkog načina proizvodnje kao historijski određenog oblika koji se iskazuje kao »paradigma« procesa proizvodnje uopće, Paić podsjeća na Marxov stav o podudarnosti i bitnoj sprezi klasične ekonomije s proizvodnjom kapitala. Na tom primjeru očitava se bit ideologije. Iz dokaza o njihovu suodnosu: »Ako je kapital ta supstancija i subjekt, njihov subjektivitet jest i proizvodnja ideologije, ideologija i praksa ideologije« (str. 102), on nadalje izvodi transepohalnu i drugu nemogućnost političke ekonomije kao znanosti. Jer je postavljena u kapitalu i obzirom na njego-

vo postojanje, ona ne može pojmiti povijesno i na njega se ne proteže; ona je sama paradigmatski modus onesposobljene svijesti — ideologije. »Zato se kritika političke ekonomije ne ograničuje na klasičnu političku ekonomiju, nego na svako znanstveno stajalište koje, kao takvo, ne može zahvatiti cjelinu opstojnosti supstancije — subjekta o kojemu je riječ.« (str. 103)

Autor se nadalje upušta u avanturu sadržajne analize Marxovih tekstova (*Predgovora... , Kapitala, Njemačke ideologije, Priloga za kritiku političke ekonomije*) da bi pažljivim odabirom objasnio općenitu postavku o uzročnosti ideologije u proizvodnom životu. On to čini na način da izvodi značenja bitnih pojmova od »ekonomijske strukture«, »baze društva«, »načina proizvodnje« do »proizvodne snage« (pri čemu se istodobno stječe utisak permanentnog sugeriranja onoga što slijedi kao zaključni naputak) kao određujuće supstancije — subjekta unutar kojega je moguće situirati ideologijsko. Dakle, iako se radi o izvornoj isprepletenosti svih činitelja, tek su epohalne proizvodne snage onaj precizni pojam u kojemu je ideologija izvjesno utemeljena.

Zaključci koji proizlaze iz toga su: 1) ljudi su sastavni dio epohalne proizvodne snage, te ideologija u obliku pričina vezana je uz tu činjenicu, 2) potire se determinističko spoznajnoteorijsko polazište o »lažnoj svijesti« i »istinitoj svijesti« (ono je privid) jer pitanje ima posve drugi smjer: da li ljudi »sudjeluju u proizvodnji pričina bogatstva kao bogatstvo uopće ili ga povijesno primjerenim djelovanjem praktički dovode u pitanje« (str. 119); 3) epohalna proizvodna snaga dolazi u protuslovlje s postojećim odnosima proizvodnje; 4) sa stajališta nužnosti socijalizma-komunizma zbiva se epohalni obrat koji podrazumijeva unutrašnje prelamanje svijesti; 5) »postajanje svjesnim« (autorova formulacija) iskazuje se već u manifestaciji datih ideologijskih oblika.

Autoru nije stalo do klasifikacije ideologijskih oblika (podrobnije o tomu pisao je u nas Vanja Sutlić; usp. V. Sutlić: *Bit i suvremenost*, Logos, Sarajevo 1967, odjeljak Fenomenologija ideologijskog i ideologijski karakter filozofije«, str. 84-103), već od uočava-

nja specifičnosti ideologijskih oblika i njihove uloge u nastajanju te »prevratničke epohe«. On ukazuje na mijene ideologijskih oblika koji momentom osvještavanja to prestaju biti. U duhu te argumentacije, dakle da revolucionarnim previranjima, svijest sukoba nadilazi ideološkiost svijesti i njoj pripadajućih ideologijskih oblika, Paić nalazi izlazište za dileme ili pseudodileme oko protuslovlja Marxovih stavova o ideologiji i stavova o ideologijskim oblicima.

Unatoč razložnosti njegovih uvida koji objedinjuju u istraživačkom postupku dosege filozofije jezika i analitičke filozofije, to značajno mjesto za objašnjenje fenomena ideologijskog ostalo je negdje ponutreno, neraščlanjeno. »Samopostavljanje epohalne proizvodne snage« kao razbijanje postojećih ideologijskih oblika jeste »taj samo-kritički rad svijesti« (str. 124) na koji se autor poziva.

U djelu se isto tako otvaraju i druga, za ideologiju, relevantna pitanja. Isprepletenost dviju razina promišljanja (koja je svojstvena cjelokupnom radu): razine analitičkih uvida u teorijski diskurs Marxova djela i razine znanstvenog obrazlaganja Marxove osnovne intencije koja je »skrivena« u diskursu samom, očevidna je naročito u onom dijelu gdje autor postavlja pitanja o početnoj i završnoj »točci« ideologije. No takovo autorovo nastojanje koje je u eksplicitnom kazivanju višeslojno, višesmisleno i zgusnuto često onemogućava jasni uvid u zaključne notice autorovih prosudbi.

Početak i prestanak ideologije autor namjerno stavlja u kontekst Marxove kritike spekulacije i spekulativne kritike ideologije, što je ujedno i naslov tog poglavlja. Zašto? Vjerojatno zbog najmanje dvaju razloga: što je teorijski diskurs ideologije spekulativne naravi i što je u Marxovom nazoru prestanak ideologije istodobno i kraj spekulacije.

Historijski, »početak ideologije« jest smješten unutar početaka podjele rada, a »prestanak ideologije« moguć je tek ozbiljenjem pozitivne znanosti ili »znanosti povijesti« kao zbiljskog predočavanja života. Da bi objasnio ove zaključne tvrdnje koje se navješćuju iz Marxovih tekstova, autoru se kao referentni okvir nadaje: a) postavka da Marxovi tekstovi prikrivaju te

odlučujuće prijelome te samim tim otežavaju zornost ideologijskog; 2) svijest o različitosti Marxova pristupa ideologiji zbog čega se ona Marxu jedanput prikazuje »tek u 'sferi pojma': u okvirima *camere obscure* ili ideologijski pojmljena života« (str. 148), a drugi put, »pod direkcijom temeljna načela o bitku i svijesti i postavke o istjecanju, onesposobljavanje svijesti se rasprostire na cjelinu duhovne proizvodnje«. (str. 148). Stoga autor drži potrebnim da razjasni nedoumice koje nastaju kako zbog metaforičkog i spekulativnog diskursa u Marxa, tako i zbog višeznačnosti određenih Marxovih tvrdnji.

Raščlanjujući pojmovni diskurs te odnos između empirijskih i pojmovnih oblika, autor ponekad ni sam ne uspijeva izaći iz hermetičkog obzora diskursa. U »Nacrtu jedne ideosfere«, koja na primjeru ozbiljujućeg marksizma predstavlja sukob postavljenih pitanja i dvojbi sadržanih u prethodnim poglavljima, Paić polazi od analize marksizma etatističkog tipa socijalizma. Ovo poglavlje čini se posebno zanimljivim. Autor, iako inzistira na upitnosti cjelovite apriornosti marksizma u konkretnom sklopu, svoje promišljanje podastire kao slijed domišljenih tvrdnji: 1) marksizam etatističkog ustrojstva socijalizma i dalje promiče proces ideologijskog onesposobljavanja svijesti čime održava i nadalje neupitan odnos; 2) vlastiti legitimitet pothranjuje »nizom ideologijskih intervencija« (str. 186) — tako se navodi upotreba i sudbina epohalnih pojmova »revolucija«, »klasna borba« i dr., — koje su u funkciji totalizirajućeg mišljenja; 3) potiranje klasnog protuslovlja u shemi teorija — praksa; 4) rastavljanje cjeline povijesnog sklopa socijalizma na »putove u socijalizam« i »izgradnju socijalizma«; 5) suradnja marksizma kao totalizirajućeg mišljenja sa totaliziranim praksom ozbiljenom po mjeri teorijskih načela i zakona. Time autor jasno ukazuje na način konstituiranja ideosfere kao sredstva volje i moći i na način njene transformacije u doktrinu. Marksizam se time preobratio u svoju nemogućnost.

O ideologiji unutar sistema samoupravnog socijalizma Paić u ovoj knjizi nije zborio. No ova knjiga može »zvučati« i kao teorijski uvod ili predložak.

Biljana Kašić